

Ferran GARCIA-OLIVER (ed.), *Una comunitat humana al llarg de la història: La Safor. Estudis dedicats a Vicent Olaso Cendra*, Catarroja, Afers, 2020, 614 pàgines.

Que el llibre homenatge és ja una tradició sòlida del món universitari occidental, en particular a l'àmbit de les humanitats, és una realitat incontestable. Tots sabem com solen engegar-se aquesta mena de publicacions: és la jubilació o, més infreqüentment, la mort d'un personatge egregi del món acadèmic, per norma general un catedràtic, allò que porta a la publicació d'una obra col·lectiva. El recull de capítols sol orbitar al voltant de les línies de recerca de l'honorat, sempre amb l'objectiu d'enaltir l'impacte transcendent de la seua trajectòria en un camp particular. La qualitat d'aquestes publicacions, però, pot ser molt variada: mentre algunes mantenen una integritat temàtica sòlida i contenen autèntics tresors en forma d'inèdits, hi ha d'altres que patixen les lacres del reciclatge de dades o de resultats antics i, més freqüentment, de l'allunyament forçat dels autors de l'àmbit propi de recerca. Els investigadors en humanitats, sotmesos a la tirania bicèfala dels sistemes d'indexació i del model de publicació de les ciències pures, sovint es retrauen d'aportar treballs genuïns a volums homenatge perquè, sense l'acompanyament editorial adequat i amb la manca de la inversió d'esforços pertanyent, pot, fins i tot, donar lloc al malbaratament curricular. En conseqüència, aquest tipus d'obra, abans una bona oportunitat per difondre entre els col·legues els resultats de recerca, no només s'ha menystingut als ulls inclements dels qui calibren l'impacte científic de les publicacions, sinó també dels mateixos investigadors, presoners a l'hora d'un compromís personal i d'un sistema injust.

En contraposició, l'obra que ací ressenyem és una espècie en extinció entre el comú dels llibres homenatge. En primer lloc, perquè la persona a qui es dedica el recull de capítols, Vicent Olaso (Gandia, 1961-2019), no s'ajusta al patró habitual d'honorats en publicacions semblants. Arxiver d'Oliva, autor d'un estudi germinal en la història de la medicina al País Valencià, *L'hospital de Sant Marc de Gandia, una institució per a pobres malalts (segles XIII-XX)* (CEIC Alfons el Vell, Gandia: 1988) i d'un grapat d'estudis locals, catàlegs d'arxiu, articles de premsa i poesia, Olaso va ser un discret obrer de la història, un més dels centenars de soldats del carrer que queden lluny, desenfocats, dels centres de poder i d'atenció del món acadèmic, però sense els quals la tasca de la resta seria impossible. Els promotors de l'obra col·lectiva, el catedràtic d'història medieval de la Universitat de València Ferran Garcia-Oliver i l'editor Vicent Olmos, amics íntims de l'arxiver dissortat, no van engegar la publicació obligats per cap deute de fidelitat universitària, sinó per estima. El passat 20 d'octubre, en la presentació del llibre a la Casa de la Cultura de Gandia, la intervenció d'Olmos es va centrar no en l'obra en si, que tractarem a continuació, sinó en els motius que l'havien motivat a editar-la: l'amistat que l'unia a Olaso des que estudiaven junts a València, la correspondència llarga que van mantenir al llarg dels anys i, finalment, la necessitat de consolidar el llegat d'un dels pioners en l'estudi de la Safor com a comarca històrica.

En el pròleg del llibre, Ferran Garcia-Oliver ho reafirma: *Una comunitat humana al llarg de la història, la Safor* (Afers, Catarroja: 2020) és alhora un homenatge al difunt i a la comarca a la que va dedicar tota la seua vida professional. També un intent d'elevat l'àmbit comarcal a la gran història, a la història en majúscules, sovint amnèsica de les singularitats que li donen forma i sentit. El llibre complix les expectatives amb escreix, però és palesa una insuficiència clara: la concentració cronològica dels estudis que hi conté. Dels setze treballs que componen el volum, tretze se centren en els segles baixmedievals. L'àmbit d'especialitat del coordinador, unida a la consemblant vocació de l'honorat, han determinat significativament la inclinació excessiva del producte final cap a l'edat mitjana. Es tracta, així mateix, d'un volum inusualment gruixut: enfront de les 300 pàgines preceptives

de la immensa majoria d'obres col·lectives, el llibre que ens ocupa dobla eixa extensió, en part pel gran nombre d'estudis que conté i, també, per la gran extensió d'alguns capítols.

Contagiats per l'altruisme dels editors, els autors que col·laboren en el volum, en la seua majoria vinculats a la Universitat de València, però també a museus i arxius de la Safor, hi aporten treballs extensos i d'alta qualitat historiogràfica. El llibre s'obri amb un capítol monumental, quasi impossible de publicar, per raons d'extensió, en una revista indexada: l'estudi que Josep Torró dedica a un episodi decisiu de la tercera revolta d'Al-Azraq (1276-177), l'anomenada *guerra de Beniopa*, un focus potent de resistència musulmana a les portes de la vila de Gandia, fundada recentment. L'autor fa un ús magistral de la documentació del segle XIII, sovint esquerpa en el seu laconisme, i analitza pas per pas els antecedents de la rebel·lió, emmarcada en l'arribada dels benimerins a la península, en l'acció incontrolada de bandes d'almogàvers al sud del regne i en la fiscalitat asfixiant que l'infant Pere, futur Pere III el Gran, va imposar a la superpoblada alqueria. Els contactes amb Granada i l'arribada quasi messiànica d'Al-Azraq, mort a les portes d'Alcoi, van alimentar el foc de l'últim gran alçament musulmà en la història del regne.

Mateu Rodrigo Lizondo, per la seua banda, aporta noves dades biogràfiques sobre Benvinguda, vídua de Guillem Martorell i aviastra de Joanot Martorell, autor de *Tirant lo Blanch*. A través de l'anàlisi i l'edició de tres testaments dictats de manera successiva per la dona a les acaballes del tres-cents, l'historiador analitza la xarxa de sociabilitat d'una família de l'elit vilatana, les últimes disposicions de la dona i les seues preocupacions i angoixes espirituals. Destaquen especialment els significatius canvis en els llegats que fa Benvinguda entre abril i maig de 1392, poc abans de la seua mort l'any següent, que demostren, no només l'existència de poderosos vincles familiars i clientelars entre els Martorell i nombrosos veïns de Gandia, sinó també la indecisió de la testadora a l'hora de distribuir el seu patrimoni i triar hereu.

El tercer estudi, de Frederic Aparisi, se centra en la fundació de la moreria de Gandia. La vila, projectada com a pobla emmurallada de cristians enmig d'una horta predominantment musulmana, no albergarà una barri d'aquestes característiques fins al 1362, a iniciativa d'Alfons IV el Vell. La fundació, quasi inèdita en dates tan llunyanes dels primers batecs colonitzadors, va culminar amb l'establiment d'un nucli musulmà important en les proximitats de Gandia, marcat per un notable dinamisme manufacturer, per les relacions difícils amb el govern municipal de la vila i per la conversió massiva dels seus habitants després de la derrota reialista al Vernissa, el 25 de juliol de 1521.

El segueixen dos treballs elaborats a partir de la generosa comptabilitat ducal de Gandia: el de Carmel Ferragud sobre la medicina en l'entorn dels ducs Alfons IV i Alfons V i el de Juan Vicente García Marsilla, centrat en la moda a la cort local. Ambdós estudis, sòlids metodològicament i reveladors de la vida entre l'aristocràcia vilatana baixmedieval, són fruit d'anys de recerca constant i d'aprofundiment en línies d'investigació prèviament negligides. La contribució de Ferragud constitueix una nova peça del mosaic de l'atenció sanitària i veterinària en els períodes medieval i modern, il·luminat per l'autor en diversos treballs i especialment lluit en monografies com la recent *Una ciutat medieval en cerca de la salut: Xàtiva, 1250-1500* (Afers, Catarroja, 2019). García Marsilla, per la seua banda, retorna als fons documentals que tants bons resultats van donar en *La taula del senyor duc: alimentació, gastronomia i etiqueta a la cort dels ducs reials de Gandia* (CEIC Alfons el Vell, Gandia, 2010) per explorar el consum de draps i joies, com els paternòsters, pel duc i la cort, i reconstruir la seua xarxa de proveïdors i destacar el paper central que l'aparença tenia en la projecció del poder i l'estatus. El capítol marca un pas més en la trajectòria del medievalista, que en anys recents ha combinat amb cert l'estudi dels mercats del tèxtil de segona mà, del luxe i l'anàlisi de la iconografia amb l'objectiu de destacar la permeabilitat de les modes en la societat baixmedieval valenciana.

Des de la vessant de la història política i fent ús de documentació municipal valenciana, Rafael Narbona analitza el traspass que Joan II va fer de la jurisdicció i les rendes de Gandia a la ciutat de València. En el marc de la Guerra Civil catalana (1462-1472) i del matrimoni de l'infant Ferran amb Isabel de Castella, la necessitat de numerari del monarca va desembocar en la venda de Gandia, l'any 1470, a la capital del regne per valor de 200.000 sous. Principal expert en el govern municipal valencià i en els quadres que el componien, l'autor desplega un vast arsenal metodològic i documental per analitzar, no només l'exercici del control del patriciat sobre la vila, sinó també les tensions que va produir la mort del mestre racional Guillem Saera el 1477, detenedor vertader de poder a la ciutat, i la complexa interacció entre els dos governs urbans. L'episodi acabarà amb la nova venda de la vila el 1486 i la reprivatització del ducat en la persona de Pere Lluís de Borja.

L'inici de la repressió dels conversos de Gandia és el tema triat per Enrique Cruselles, que beu dels registres de l'Arxiu Històric Nacional de Madrid per reconstruir l'arribada dels inquisidors reials a la vila. A la detecció i identificació de les famílies d'origen jueu de la vila, que es van delatar elles mateixes arran de la publicació del segon edicte de gràcia del 1484, hi van resseguir anys de processos, interrogatoris, confiscacions patrimonials i execucions del Sant Ofici. En total, quaranta-huit veïns de Gandia van confessar entre 1485 i 1486 que feien el que sovint eren pràctiques domèstiques fossilitzades a la vida quotidiana, el caràcter antropològic de les quals superava de llarg el seu significat religiós, i en unes poques ocasions, genuí criptojudaisme. La persecució dels inquisidors va arrabassar amb la comunitat conversa local, que a principis del segle XVI estava completament tancada o, si més no, malmesa.

El coordinador del llibre, Ferran Garcia-Oliver, reprèn al seu capítol una qüestió central en la seua producció acadèmica, com es pot constatar en les monografies ja publicades sobre la Valldigna, *Cistercens del País Valencià. El monestir de Valldigna (1298-1530)* (Tres i Quatre, València, 1998) i *La vall de les sis mesquites: el treball i la vida a la Valldigna medieval* (PUV, València, 2003), que, amb un gran volum d'informació inèdita sobre la resta de la Safor, apuntalen el marc teòric de l'estudi. El títol escollit, *L'acció humana contra el medi natural*, posa de manifest la visió de l'autor sobre la relació de les persones amb la terra viscuda, marcada per la dialèctica entre la simbiosi i el conflicte. Des de l'arribada dels primers colonitzadors a la febre del sucre del quatre-cents, la Safor es convertix en l'objecte de transformacions espacials connaturals a un feudalisme expansiu: rompudes, construccions de sistemes hidràulics, introduccions de nous cultius i depredacions de boscos i marjals marquen la història diària dels homes i dones que hi viuen, protagonistes d'una «lluita titànica», en paraules de Garcia-Oliver, per l'explotació d'un espai hostil, feréstec i poblat de competidors en forma d'homes i llops.

Ja al tocar de l'època moderna, José Luis Pastor Zapata analitza la trajectòria del cavaller vilatà Guillem Ramon Pujades, posseïdor del patrimoni més important de Gandia (exceptuant el dels Borja) als inicis dels cinc-cents. L'autor reconstruïx els negocis i les estratègies d'inversió de Pujades, que comprenien participacions importants als mercats públic i privat del crèdit censal, en la col·lecció de rendes senyoriales, pròpies i alienes, i en la redistribució de la producció agrícola de les seues heretats a la Safor i la Marina. La teranyina empresarial de Pujades, que s'estenia des de la capital a les comarques centrals del País Valencià, va anar complementada d'una política matrimonial intel·ligent: el seu casament amb Isabel de Vich li va permetre, no només consolidar vincles d'aliança amb un llinatge encimbellat, sinó també inserir-se, com a tutor i curador dels hereus de Joan de Vich, el seu cunyat, en la gestió del patrimoni familiar.

L'alimentació de les clarisses de Gandia entre els segles XVI i XVIII centra l'aportació de Santiago La Parra, un treball interessant que, no només compara la taula de les monges

vilatanes amb les d'altres indrets, regles i amb la de les classes subalternes, sinó que també analitza el paper de la producció de dolços i confitures en el manteniment de canals de comunicació i socors amb el ducat, els papes i generals jesuïtes Borja i altres institucions. Més enllà d'això, però, la principal fortalesa de l'article és l'apunt revelador que l'autor fa, a través de plets, comptabilitat i una altra documentació coetània, de l'esforç constant de les menoretes per abastir-se i evitar una pobresa consistent amb la seua regla, però inapropiada per a dones de posició social elevada.

En el capítol següent, Vicent Pons Alòs torna al seu primer tema de recerca, el testament i la història de les mentalitats, amb una anàlisi acurada dels testaments nuncupatius al regne de València. L'evolució de la concepció col·lectiva de la mort a Occident, arran de la Pesta Negra, destacada primerencament per Ariès i desenvolupada per altres mestres d'Annales a l'observatori francès, pren una consistència especial en la generositat enorme dels arxius valencians. La urpada sobtada de la mort, en absència d'un notari, deixa el testador amb l'única opció de dictar les últimes voluntats davant de testimonis que, si és possible, les faran constar per escrit. La preocupació creixent de la població per gaudir d'una «bona mort» i, sobretot, de la salvació faran caure en desús aquesta modalitat testamentària, ja molt infreqüent al segle XV. L'estudi va acompanyat de l'edició d'un testament d'aquest tipus i de tres *breus de comiat*, dictats orals que es feien servir ocasionalment per deixar constància de llegats o instruccions d'última hora.

També és el document escrit el tema central del capítol signat per Josepa Cortés, l'única autora de la publicació; en concret, l'existència de l'elusiva o lamentablement perduda documentació domèstica baixmedieval. L'anàlisi de Cortés, precedida per un estat ampli de la qüestió sobre el trànsit, entre els segles XII i XIII, de l'oralitat altmedieval a la cultura del document a l'Europa llatina, és interessantíssim. A partir de fonts editades, però, sobretot, d'inventaris i documents notariais inèdits, l'autora fa palesa l'enorme familiaritat de la població urbana medieval amb la lletra escrita i insinua que, als inicis dels quatre-cents, l'alfabetització s'havia filtrat entre capes àmplies de la societat, més que fora a nivells bàsics. Vestigis de comptabilitats domèstiques, manuals de censos i rendes, mostres d'artesans i petits arxius domèstics, compostos per escriptures de propietat i cartes debitòries, no devien ser tan infreqüents entre els valencians a la tardor de l'edat mitjana, com demostren els nombrosos indicis que Cortés exhuma i edita al final del capítol.

El capítol de Josep A. Gilbert Santoja és la primera de les dues aportacions al llibre des de l'arqueologia. Tot i que posa el focus en el castell de Bairén, l'autor també revisa la bibliografia existent sobre les medines de Xàtiva i Dénia, i creuen referències cronístiques andalusines amb *El llibre dels feyts*, memòries d'excavacions i investigació pròpia. A partir de prospeccions i de l'estudi de la planimetria, tot i destacant la necessitat d'intervencions arqueològiques més ambicions sobre el terreny, l'autor destaca l'establiment de població al castell de Bairén des del segle XI, i relaciona l'assentament amb el desenvolupament de la taifa de Dénia i amb la construcció de sengles alcassabes a la capital del petit regne andalusí i a Xàtiva.

Un edifici alhora tardogòtic i renaixentista, el palau comtal dels Centelles-Riusec d'Oliva, centra l'article de Carles Miret. L'autor fa un repàs exhaustiu a la bibliografia existent i exposa els resultats d'una intervenció arqueològica sobre les seues restes que ell mateix, juntament amb Carles Juan, va dirigir l'any 2006. Abandonat al 1596, la construcció del palau la va iniciar a les acaballes del quatre-cents Francesc Gilabert de Centelles, primer comte d'Oliva, com a successor seu, Serafí de Centelles, que hi va introduir elements arquitectònics i decoratius renaixentistes. L'autor contextualitza les transformacions del palau en l'evolució de la sort del llinatge al llarg del segle XVI, immers en bandositats i ocupat en la defensa d'una costa vulnerable als atacs dels pirates barbarescs. Les reformes a la casa pairal, abans

analitzades de manera aïllada, van quedar contextualitzades així en un programa constructiu més ampli, que inclou la fortificació de les poblacions més importants del comtat.

L'únic capítol que versa sobre la història de l'art, a cavall entre la baixa edat mitjana i les primeries de l'època moderna, se centra en la figura cabdal de Paolo de Sant Leocadio, pintor italià establert a València a la segona meitat del xv i recentment reconegut pel públic generalista gràcies al descobriment, l'any 2004, dels frescos que hi va pintar, en col·laboració amb el seu paísà Francesco Pagano, a la cúpula de l'altar major de la seu de València. El signen Ximo Company i Manuel Herrero-Cortell, l'objectiu dels quals és estudiar la vinculació estreta de l'artista amb la difusió arreu del regne de València de la tècnica de pintura a l'oli, en detriment del tremp. Els autors fan una anàlisi extensa de les particularitats tècniques de l'obra San Leocadio, posseïdor d'un ventall ampli de solucions estilístiques, i es detenen especialment en el seu treball a la catedral capitolina. Finalment, ja en les últimes pàgines, tracten breument el contracte d'exclusivitat subscrit per l'artista amb Maria Enríquez, duquesa regent de Gandia al tombant del quatre-cents, durant l'etapa final de la seua carrera.

En l'última aportació del llibre, els arxivers de Gandia Àlvar Garcia Gimeno i Eduard Alonso López avaluen la dificultat de gestionar arxius en l'actualitat, enfrontats a problemes com el finançament insuficient, el desinterès de les institucions pel patrimoni documental i la tensió entre la centralització i la descentralització d'arxius en ens comarcals o provincials. L'aparició i, més encara, la difusió d'eines digitals i d'Internet ofereixen noves oportunitats per posar a l'abast dels usuaris la documentació valenciana i, en el cas concret del capítol, saforenca. Els problemes endèmics dels arxius del país, però, s'estenen a aquesta nova etapa de mitjans informàtics, programari complex i accessibilitat: les innovacions, més que resoldre, agreugen o posen de relleu vells problemes heretats d'etapes anteriors.

Ens trobem, en resum, davant d'una obra col·lectiva extraordinàriament extensa i variada temàticament, que pretén assentar fonaments sòlids a futures aportacions sobre la història de la Safor. Una edició acadèmica curada, en la línia de l'editorial de Catarroja, i la mà invisible de Ferran Garcia-Oliver en la revisió dels capítols, han donat com a resultat un llibre que honra amb escriu Vicent Olasso i busca ser l'espurna de la lenta renaixença dels estudis locals i comarcals al País Valencià. L'únic defecte que podríem assenyalar és la restricció del marc cronològic, evident en el desequilibri entre èpoques d'un volum decididament medieval, que gairebé conté només dos estudis sobre l'època moderna i cap, exceptuant el treball d'arxivística, dedicat al període contemporani.

Guillermo LÓPEZ JUAN
Universitat de València